

معرفی نرم افزار «قلم»

(فهرستگر نسخ خطی حدیث و علوم حدیث)

احسان سرخه ای

مکتوبه و نسخاتی که در این مجموعه گردآوری شده است، از نظر موضوعی و زمانی، بسیار گوناگون است. این مجموعه شامل نسخ خطی حدیث و علوم حدیث است که در سده های مختلف تاریخ نگاشته شده است. این نسخ خطی در دسترس عموم قرار گرفته است تا بتوانند از این گنجینه عظیم استفاده کنند. این مجموعه شامل نسخ خطی حدیث و علوم حدیث است که در سده های مختلف تاریخ نگاشته شده است. این نسخ خطی در دسترس عموم قرار گرفته است تا بتوانند از این گنجینه عظیم استفاده کنند.

میراث پیشینیان و استفاده از آثار به جای مانده از آنان، در تاریخ علوم بشری، از دیرباز مورد توجه دانش پژوهان و محققان بوده است. این امر، بعضاً بدون مراجعه به اسناد و مدارک اصیل و معتبر و بررسی آنها، مشکل، بلکه ناممکن است. از این رو، اطلاع رسانی صحیح در این زمینه، نقش بسیار مهمی در رشد و باروری این تحقیقات دارد و موجب سهولت دسترس به این منابع خواهد گردید.

ناهمسانی این مجموعه ها پی نبرده، و به ضرورت بازنگری شیوه های نگارش و نیز همسان (استاندارد) نمودن اطلاعات آنها اذعان نموده باشد.

شاید کمتر محققى باشد که با مراجعه به فهرست های تدوین شده برای این آثار ارزشمند، به نقاط ضعف فاحش و

امروزه با وجود امکانات رایانه ای، این گونه تلاش ها به سهولت و با سرعت

به نتیجه می‌رسد و موجب بازیابی سریع اطلاعات و احیاناً کشف مجهولات موجود در این عرصه خواهد گردید.

وجود نرم‌افزاری وحدت بخش که بتواند مجموعه اطلاعات مرتبط با یک کتاب/رساله را از فهرست‌نامه‌های پراکنده و کتاب‌خانه‌های مختلف، گردآورد و تحقیق درباره آن را با فهرست‌ها و جستجوهای کارآ پشتیبانی نماید، بخش عمده‌ای از نیازهای محققان را در این زمینه پاسخگو خواهد بود.

در این راستا، نرم‌افزار «قلم» با طراحی نگارنده این سطور، تلاش نموده است با نگرشی محققانه و با درک نیاز پژوهشگران این عرصه، بستری مناسب برای تحقیق در فهرست‌نامه‌های نسخ خطی فراهم آورد. نرم‌افزار «قلم»، با قابلیت‌های مختلف، بر آن است تا با کنار هم قرار دادن اطلاعات موجود در فهرست‌های کتاب‌خانه‌ها، کار دستیابی به نسخه‌های مختلف یک کتاب/رساله را در اسرع وقت به انجام برساند. این نرم‌افزار، به پیشنهاد مرکز تحقیقات دارالحدیث، جهت «فهرستگان نسخه‌های خطی

حدیث و علوم حدیث» تدوین شد و اینک مورد استفاده آن مرکز است. مورد استفاده قرار گرفته است. در زیر به برخی قابلیت‌های این نرم‌افزار اشاره می‌شود.

قابلیت‌ها

● ورود اطلاعات. این بخش، در دو قسمت سامان یافته است: مشخصات کتاب و مشخصات نسخه‌های همان کتاب.

۱. مشخصات کتاب: این بخش، حاوی اطلاعات مربوط به یک کتاب است که عبارت‌اند از: نام کتاب، نام و مشخصات مؤلف، زبان و موضوع کتاب، توضیحات کتابشناختی، آغاز و انجام کتاب، و احیاناً شروح و کتب مرتبط و بعضی مشخصات دیگر. موارد ذیل را می‌توان از امکانات این بخش از برنامه برشمرد:

- امکان ارجاعات مناسب در مورد کتاب و نام‌های مختلف مؤلف.

- جلوگیری از ورود کتب تکراری که با نمایش فهرست کتب و نام مؤلفان، و گزینش یکی از آنها در هنگام ورود اطلاعات، صورت می‌پذیرد.

مؤلفان، کاتبان، آغاز کتب، مآخذ، کتاب‌خانه‌ها، نسخه‌ها و موضوعات.

ویژگی مشترک همه فهرست‌ها آن است که به ترتیب حروف الفبا مرتب شده‌اند و با تایپ کلمه مطلوب، با جستجوی از ابتدا، می‌توان به نام مورد نظر دست یافت. علاوه بر آن، امکان جستجوی کلیه کلمات موجود در هر سطر از ابتدا تا انتهای فهرست نیز وجود دارد.

ویژگی دیگر فهرست‌ها، امکان دسترس به اطلاعات تفصیلی هر یک از موارد گزینش شده است که به ما امکان می‌دهد بقیه اطلاعات تفصیلی مربوط به آن کتاب را بررسی نماییم.

از ویژگی‌های اساسی فهرست‌ها، امکان انتقال مجموعه فهرست‌ها و گزارش‌های اخذ شده به فایل (پروندان) است. این فایل‌ها، قابل ویرایش و صفحه‌آرایی در واژه‌پرداز «زرنگار» است.

فهرست کتب: در این فهرست که براساس نام کتاب‌ها مرتب شده است،

اخذ موضوعات اصلی و فرعی اول و دوم، بدون محدودیت تعداد در هر یک از آنها.

اختصاص یافتن فضای مناسب برای ورود اطلاعات کتابشناختی و منابع آن.

۲. مشخصات نسخه‌ها: در این بخش، نسخ مختلف کتاب در کتاب‌خانه‌ها معرفی می‌گردد. بعضی از خصوصیات نسخه‌ها عبارت‌اند از: شماره نسخه، مباحث موجود در نسخه، آغاز و انجام نسخه، خط، کاتب، و زمان و مکان کتابت نسخه.

پس از ورود اطلاعات مربوط به نسخه‌های مختلف کتاب، می‌توان مجموعه آنها را در یک نگاه تفصیلی (با کلیه مشخصات وارد شده)، در یک مرحله و به ترتیب تاریخ کتابت نسخه‌ها مشاهده نمود. یعنی ابتدا قدیمی‌ترین نسخه موجود، نمایش می‌یابد و سپس نسخه‌هایی که پس از آن کتابت شده‌اند، دیده می‌شوند.

● فهرست (لیست). این بخش، شامل فهرست‌های متنوعی است: کتب،

حاوی عبارات ابتدای هر کتاب است که بعضاً می‌توان با مقایسه آغازهای مشابه، به نام نسخه‌های مجهول دست یافت.

فهرست مآخذ: در این فهرست، نام مآخذ و منابع مورد استفاده در برنامه دیده می‌شود. با انتخاب هریک از اسامی، می‌توان اطلاعات مجموعه نسخه‌های موجود در کتاب منبع را به دو صورت: ترتیب الفبایی نام نسخه‌ها و ترتیب جلد و صفحه کتاب منبع، مشاهده نمود.

فهرست کتاب‌خانه‌ها: این فهرست، حاوی نام کتاب‌خانه‌هایی است که مشخصات نسخه‌های موجود در آنها، مورد استفاده قرار گرفته است. این نام‌ها به سه ترتیب الفبایی: نام کتاب‌خانه، شهر و کشور، مشاهده می‌شود.

پس از انتخاب یکی از کتاب‌خانه‌ها می‌توان مجموعه نسخه‌های موجود در آن کتاب‌خانه را به سه ترتیب: الفبایی نام کتاب، تاریخ کتابت و شماره ثبت کتاب‌خانه، مشاهده نمود. تذکر این نکته لازم است که با استفاده از فهرست دوم، می‌توان به سهولت به قدیمی‌ترین نسخه

جهت تفکیک نام‌های مشابه از یکدیگر، در مقابل هر کتاب، نام مؤلف آن نیز دیده می‌شود.

فهرست مؤلفان: این بخش، شامل دو فهرست است که فهرست اول، براساس نام مؤلفان و فهرست دوم، به ترتیب تاریخ وفات آنها تنظیم شده است. این دو فهرست، شامل: نام مؤلف، تاریخ وفات و تعداد آثار موجود از او در برنامه است.

فهرست کاتبان: این بخش، شامل سه فهرست است:

فهرست نخست، به ترتیب نام کاتب، مشتمل بر نام کاتب و تعداد نسخه‌های اوست. فهرست دوم، به ترتیب تاریخ کتابت است و حاوی نام کتاب، کاتب و تاریخ کتابت نسخه است. این فهرست، به ترتیب الفبایی نام کتاب‌ها مرتب شده است. فهرست سوم، نام کاتبانی است که مؤلف کتاب نیز بوده‌اند. این فهرست نیز چون فهرست اول، شامل نام و تعداد آثار کاتب است.

فهرست آغاز کتب: این فهرست،

فهرست موضوعات: در این فهرست،

می‌توان ساختار درختی کلیه موضوعات نسبت داده شده به کتب را مشاهده کرد و از طریق موضوع، به نام کتب دسترس حاصل نمود. این فهرست، در سه ستون موضوع اصلی، موضوع فرعی یک و موضوع فرعی دو، تنظیم شده است.

● جستجو. این بخش، شامل دو شکل از جستجو است که عبارت‌اند از: جستجوی عام و جستجوی ترکیبی. وجه اشتراک هر دو، آن است که جستجو به صورت حرفی (کارکتری)، بدون توجه به شکل حرف وارد شده، انجام می‌شود. مثلاً با تایپ کلمه «عین»، می‌توان به موارد استعمال «العین» نیز دست یافت. هرچند با انتخاب گزینه «جستجوی دقیق»، می‌توان دقت جستجو را در این مورد، افزایش داد.

از قابلیت‌های مهم بخش جستجو، امکان انتقال گزارش‌های تحقیق شده به فایل است. ذکر این نکته ضروری است که در بخش امکانات برنامه، قابلیت

هر کتاب‌خانه دست یافت.

فهرست نسخه‌ها: این فهرست که از مفیدترین بخش‌های برنامه است، به ما امکان می‌دهد که کلیه نسخه‌ها را به صورت فهرست مختصری از اطلاعات، بررسی نماییم. این بخش، حاوی دو فهرست مرتب شده براساس نام کتاب و تاریخ کتابت است. در فهرست نخست، ملاک، ترتیب نام و سپس تاریخ کتابت بوده است. لذا مجموعه نسخه‌های موجود از یک کتاب، به ترتیب تاریخ (شامل نام کتاب و مؤلف و تاریخ کتابت آن) آمده است. با این قابلیت، می‌توان قدیمی‌ترین نسخه‌های موجود از یک کتاب را مشاهده و بررسی نمود. فهرست دیگر، به بررسی کلیه نسخه‌های موجود در برنامه، به ترتیب تاریخ کتابت آنها می‌پردازد. به این صورت که در یک نگاه، قدیمی‌ترین نسخه موجود در مجموعه کتاب‌خانه‌ها، از ابتدای فهرست، نمایش یافته است و به ترتیب تاریخ کتابت، بقیه نسخه‌ها را نیز می‌توان مشاهده کرد.

تعیین مشخصاتی از کتاب یا نسخه که صرفاً انتقال آنها مطلوب است، پیش بینی شده است.

جستجوی عام: این جستجو بدان معناست که کلمه یا عبارت مورد نظر، به یکباره در چند مشخصه از مشخصات کتاب و نسخه، مورد جستجو قرار گیرد. البته می توان دامنه جستجو را به همه یا بعضی از مشخصات، تغییر داد. در این بخش، چهار دامنه وجود دارد که عبارت اند از: اعلام، نام کتب، آغاز و انجام، و عام. براساس منطق مورد استفاده در برنامه، برای جستجوی اعلام، اطلاعات مربوط به کتابشناسی و نام مؤلف و کاتب و محل کتابت و توضیحات نسخه، مورد جستجو قرار خواهد گرفت؛ یعنی اگر نام وارد شده در هر یک از مشخصه های فوق به شرط «یا» موجود باشد، گزارش خواهد شد. به همین ترتیب، دو جستجوی دیگر نیز صورت می پذیرد. البته تعیین دامنه عام، به منزله جستجو در هر سه دامنه قبلی خواهد بود.

جستجوی ترکیبی: در این جستجو (که از پیچیده ترین جستجوها در نوع خود است)، ابتدا مشخصات مورد نظر از کتاب، مؤلف، موضوع و نسخه، اخذ می شود. هر کدام از این بخش ها، شامل مجموعه دانسته هایی است که قبلاً در ورود اطلاعات، ثبت شده اند. سپس این مشخصات، به صورت ترکیبی به شرط «و» بازیابی خواهند شد. حداکثر موارد جستجو در برنامه، به طور هم زمان، هفده مورد پیش بینی شده است. از جمله ویژگی های بخش جستجوی ترکیبی، مواردی است که در زیر، شمرده می شود.

- در بخش مؤلف، می توان تعیین نمود که وفات مؤلف در چه دامنه از تاریخ باشد؛ مثلاً از سال ۵۰۰ تا ۶۴۰ قمری.

- در بخش موضوع، علاوه بر آن که هر یک از سه موضوع (اصلی و فرعی یک و فرعی دو) قابل تعیین است، در صورت لزوم می توان یک کلمه را به طور هم زمان و با انتخاب گزینه «کل موضوعات»، در هر سه موضوع، جستجو نمود.

بخش جستجو، امکان استفاده از علامت وجود(*) و عدم(#) است. به این ترتیب که علاوه بر امکان تعیین هر کدام از خصوصیات کتاب یا نسخه، می توان اصل وجود یا عدم آنها را نیز مورد بررسی قرار داد. مثلاً می توان مجموعه نسخه هایی را که از تاریخ ۱۱۵۰ تا ۱۲۰۰ قمری کتابت شده اند و نام کاتب نیز دارند و یا تمامی نسخه های کتاب «تهذیب» را که تاریخ کتابت دارند، جستجو نمود.

به امید آن که تلاش های انجام شده در این زمینه، موجب افزایش بهره وری از منابع موجود و تسهیل و تسریع در امر اطلاع رسانی فهرست ها باشد و مقدمات احیای میراث گرانسنگ فرهنگ و معارف به جای مانده از دانشمندان و محققان گذشته را فراهم آورد.

- در بخش کتاب خانه، علاوه بر امکان تعیین نام کتاب خانه، می توان به طور جداگانه شهر یا کشور را نیز مورد جستجو قرار داد. مثلاً با تعیین واژه «تهذیب» در بخش نام کتاب و واژه «قم» در بخش نام شهر، می توان گزارشی از تمامی نسخه های کتاب شریف «التهذیب» که در کتاب خانه های شهر قم موجود است، تهیه نمود.

- در بخش تاریخ کتابت، علاوه بر تاریخ کتابت نسخه، حداکثر فاصله تاریخ کتابت و وفات مؤلف، قابل تحدید است. مثلاً می توان نسخه هایی از کتاب «استبصار» شیخ طوسی (م ۴۶۰) را که تاریخ کتابت آنها حداکثر یکصد و پنجاه سال با وفات مؤلف فاصله دارند، جستجو نمود.

- از جمله قابلیت های منحصر به فرد